

DAGMAR BARTOŇKOVÁ

K POČÁTKŮM ŘÍMSKÉ MENIPPSKÉ SATIRY

Učení kynické filozofické školy, vycházející z přísných mravních zásad Sókratova žáka Antisthena, se v pozdější fázi svého vývoje přetváří v hnutí spíše populárně etické a literární a jeho projevem se stává filozofická rozprava, „*diatribé*“. Ta byla určena především pro nižší vrstvy obyvatelstva, na které působila srozumitelností i spojením elementů vážných s žertovnými. Původní strohý kynismus zmírnil Bión z Borysthenu (okolo poloviny 3. stol. př. n. l.), avšak vyvrcholení tohoto zušlechtěného kynismu, a zároveň i kynické polemiky představuje Menippos z Gadar (3. stol. př. n. l.), původem otrok, později žák kynika Matrokla, tvůrce filozofického žertu (*spúdogeloion*).¹ Po Menippovi dostal své jméno i literární druh, který se na tomto kynickém podhoubí vytvořil — „*menippská satira*“. Samotný její počátek bývá někdy shledáván u Bióna z Borysthenu, není však zdaleka jisté, zda on sám něco podobného tvořil.

Nový druh dialogu chtěl nejen poučovat, nýbrž i bavit a filozofie se dotýkal jen povrchně, do té míry totiž, jak se to líbilo publiku. Tak se tento dialog značně přiblížil ke komedii. Změna ve funkci dialogu se nejvíe nikde tak výrazně, jako právě v menippské satirě. Vývoj menippské satiry mimo jiné jistě ovlivnilo i to, že u kyniků vzkvétala homérská studia a že kynikové Homérovy verše nejen chválili a čerpali z nich, ale později je dokonce i parodovali. Běžné u nich bylo tzv. „*accommodatio versuum*“, vtipné zapojování homérských veršů do prózy takovým způsobem, že Homérova slova pak vyjadřovala něco zcela jiného, než jaký význam měla v Iliadě a Odysseji. Podobně zacházeli kynikové i s verši jiných oblíbených básníků, např. s verši Euripidovými, a později nezřídka užívali při svých projevech i vlastních veršů. S homérskými parodiemi uvnitř prozaického kontextu se sice setkáváme již u Platóna, avšak parodie kyniků byly daleko hrubší, a to, co bylo u Platóna jen zcela příležitostným jevem, se stávalo u kyniků jedním z hlavních stavebních kamenů

¹ Srov. K. Wachsmuth, *Sillographorum Graecorum reliquiae*, Lipsiae 1885.

jejich literární tvorby. Kynická literatura, a především menippská satira, přispěla značně k popularizaci osoby Diogena ze Sinópy (asi 400—323), a vstoupila do konkurenčního boje s Platónovými dialogy, do boje, zděděného již po zakladateli kynické školy Antisthenovi. Ani v platónských dialozích nechybí míšení vážného a humorného, komický element tu však má jen podružný význam a vlastní obsah je zcela vážný. Naproti tomu u kyniků je komický element neodmyslitelnou součástí projevu a fraškovitý humor zde nastupuje na místo jemné sókratovské ironie a jen zřídka ponechává půdu vážnějším myšlenkám a úvahám.

Pro menippskou satiru bylo tehdy charakteristické zesměšňování všeho, co neodpovídalo představám kyniků o životě vedoucím ke kynické blaženosti, a tomu po stránce formální dobře odpovídaly některé typické výrazové prvky menippské satiry, jako zejména střídání úseků vážných a žertovných, vznešených i posměšných, časté přechody od prostého vyprávění k vzrušenému moralizování, a v neposlední řadě i vkládání metrických pasáží do prozaického kontextu, přičemž však metrická forma tu nijak necharakterizovala pouze různé zábavné vložky, nýbrž často ve verších přímo pokračoval samotný děj.

Podle Diogena Láertského VI, 101, byly Menippovy spisy rozděleny do 13 knih, nic z toho se nám však, jak známo, přímo nedochovalo, podobně jako dnes již neznáme nic z menippských satir Menippova napodobitele a krajana Meleagra z Gadar (okolo 100 př. n. l.). Můžeme si tedy vytvořit představu o Menippově díle hlavně na základě tvorby Menippova podstatně pozdějšího následovníka, o 400 let mladšího Lúkiána² ze Samosaty, jehož dílo, zahrnující přes 70 dochovaných prací, je z velké části volným napodobením tvorby Menippa z Gadar.

Podstatně ranější než doklady menippské satiry dochované v řecké literatuře je ovšem nejstarší doklad menippské satiry z Říma. Do římské literatury, jež již mezitím vytvořila básnickou satiru Luciliovu, zavedl menippskou satiru známý představitel římského kulturního života, polyhistor M. Terentius Varro Reatinus³ (116—26 př. n. l.). Víme, že byl autorem 150 menippských satir, jen velmi fragmentárně dochovaných, jež se od satiry luciliovské lišily nejen svým obsahem (Varronova polemika není tak osobní, neútočí na individuum, spíše jen obecně nabádá), ale především svou formou, střídáním prózy a verše. Připomeňme si následující svědectví antických autorů: Quintilianus, *Instit. orat.* X 1, 95: Alterum illud etiam prius saturae genus sed non sola carminum varietate mixtum condidit Terrentius Varro, vir Romanorum eruditissimus; Gellius, *Noct. Att.* II 18: Menippus cuius libros M. Varro in saturis aemulatus est, quas alii cynicas, ipse appellat Menippeas.

Varro ve svých satirách kárá současnou římskou společnost, její nevázanost, zhýralství a přepych, zaujímá kritické stanovisko k řadě dogmatických filozofů a snaží se vyloučit řeckou filozofii přitažlivou formou. Jak na to ukázal K. Mras v studii *Varros Menippeische Satiren und die Philosophie*, *Neue Jahrbücher* 17, 1914, str. 390—420, ve Varronových satirách se odrážejí kromě speciálně kynicko-menippských motivů i obecné kynické myšlenky, stejně jako názory jiných filozofických škol, a samozřejmě i Varronovy názory vlastní, jež nacházíme především v jeho kritikách současných špatných římských

² Srov. R. Helm, *Lucian und Menipp*, Leipzig und Berlin 1906, a také naši studii *Střídání prózy a verše v díle Lúkiánově*, SPFFBU E 16 /1971/, str. 253—261.

ských mravů a ve vzpomínkách na staré časy. Mras, o. c., str. 420, konstatuje že Varronův volný poměr k helénistickému vzoru, hrubozrný italský humor a neustálé přihlížení k římským poměrům, způsobily, že jeho menippské satiry jsou prostoupeny silným římským citěním, jak to charakterizuje sám Varro ve frg. 542 („Testamentum *περι διαθηγῶν*“): e mea *Φιλοφρονία* natis, quos Menippeae haeresis nutricata est, tutores do

„qui rem Romanam Latiumque augescere vultis“.

Připomeňme při této příležitosti i Varronova slova o jeho volném poměru ke kynismu, jak nám je zprostředkoval Cicero, Acad. post. 1, 2, 8: ... Et tamen in illis veteribus nostris, quae Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, quo facilius minus docti intellegent, iucunditate quadam ad legendum invitati, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialectice... a o něco dále /1, 3, 9/ pak Ciceronova slova... plurimumque idem poetis nostris omninoque latinis et litteris luminis et verbis attulisti atque ipse varium et elegans omni fere numero poema fecisti philosophiamque multis locis inchoasti, ad impellendum satis, ad edocendum parum...

Ve Varronových satirách nacházíme četné stopy travestií epických či tragických scén, náboženských zvyků, mýtů a dokonce i travestií zákonných formulí. Jinde zamířil Varro osten své kritiky — podobně jako Menippos — na náboženské otázky, ovšem zatímco Menippos odmítal víru v bohy vůbec a vysmíval se jim, Varro stíhá posměchem především pronikání cizích, zvláště orientálních kultů do Říma a šíření pověr.

Menippská satira lákala však Varrona nejen svým pestrým obsahem, nýbrž i neobvyklou formou. Stejně jako Menippos používá i Varro hojně lidových výrazů, pořekadel, dokonce i vulgarismů, nemyslitelných v kruzích vzdělanců, a často vkládá do latinského textu řecká slova — nejen v titulech, ale i uprostřed textu —, což je pochopitelně specifický Varronův přínos k menippské satíře.

P. G. Walsh v publikaci *The Roman Novel*, Cambridge 1970, str. 21, si kladl otázku, proč se Varro ve svých satirách odklonil od luciliovske formy satiry, a odpovídá na ní v tom smyslu, že se Varronovi jevila próza vhodnější pro realistické popisy a světská moralizování, především prý však Varro v menippské satíře nalézal větší možnosti pro uplatnění různých literárních narážek i pro širší a účinnější využití parodie a burlesky, a v souvislosti s tím mohly vsunované verše plnit velmi rozmanité obsahové i formální funkce.

U Varrona se setkáváme s podobným střídáním prvků vážných a žertovných jako u Menippa, avšak namísto veršů z Homéra a Eurípida, vkládaných do prozaických partií Menippových, nastupují u Varrona verše z Enniových děl, z epiky i z tragédií, a tento římský básník je zde právě tak parodován jako oba velcí Řekové v díle Lúkiánově. Za typický doklad toho, jak dovedl Varro skládat z částí Enniových veršů nové verše, uvádí Mras např. frg. 225:

*Africa terribilis, contra concurrere civis
civi atque Aeneae misceri sanguine sanguen*
(srov. Enn., Ann. 310 V², a Trag. [Hecuba] 202 V²)

Srov. dále frg. 233:

*nos admirantes, quod sereno lumine
tonuisset, oculis caeli rimari plagas*
(srov. Enn., Ann. 527 V², a Trag. [Iphig.] 244 V²).

Ve Varronových menippejských satirách jsou však daleko častěji než verše cizích básníků zastoupeny Varronovy vlastní verše. Bez zajímavosti není ani to, že z dochovaných zlomků je více než jedna třetina veršovaných (podle některých badatelů — srov. Mras, o. c. — až tři čtvrtiny, ale to je málo jisté) a zbytek je prozaický; značné množství veršovaných partií je však možno zcela přirozeně vysvětlovat větším zájmem pozdějších sběratelů o citování Varronových veršů, zvláště u Nonia Marcella.

Varro byl nesporně dobrým znalcem teorie antické metriky, což se projevuje v pestrém užití různých meter. Ve verších hovoří buď Varro sám, anebo vkládá tento „vznešený způsob řeči“ do úst básníkovi, učenci, umělci, héroovi, či dokonce olympskému božstvu.

Protože se nám však — jak již bylo řečeno — Varronovy menippejské satiry nedochovaly v úplnosti a známe z nich dnes jen zlomky (v edici Buechelerové je jich 591), není možno zkoumat s dostatečnou přesností a spolehlivostí vztah prozaických a veršovaných partií a pochopitelně ani způsob, jak přecházely prozaické části Varronových satir do veršů. V zachovaných fragmentech se totiž s přechody prozaických partií do veršovaných setkáváme jen zřídka, jako např. v citovaném již zlomku 542, který na tomto místě znovu uvádíme s rozlišením prozaické a veršové části:

e mea *Φιλοφθονία* natis, quos Menippea haeresis nutricata est, tutores do
qui rem Romanam Latiumque augescere vultis.

Prozaický výrok Varronův tu bezprostředně přechází v Enniův hexametru, doložený u Porphyriana, ad Hor. sat. I 2, 37 (srov. Enn., Ann. 466 V²).

Podobný přímý přechod prózy ve verš pozorujeme v těchto dalších fragmentech.

Fig. 103:

dum sermone cenulam variamus

interea tonuit bene tempestate serena

(verš — hexametru — byl s malou úpravou převzat z Ennia, Ann. 527 V²:
tum tonuit laevum bene tempestate serena).

Fig. 253:

alterum bene acceptum dormire

super amphitapo bene molli

(verš — část hexametru — je převzat z Lucilia 1355 M.).

Fig. 254:

ager derelinqueretur ac periret

squale scabreque inlueve et vastitudine

(verš — jambický senár — je převzat z Pacuvia, fig. 314 Ri.³, kde zní takto:
squale scabreque inculta vastitudine, a je parodicky zabarven).

Fig. 417:

nulla ambrosia ac nectar, non alium et sardae, sed

panis pemma lucuns, cibi' qui purissimu' multo est

(verš — hexametru — je převzat z Lucilia 1368 M).

³ Varronis Menippearum reliquiae, ed. F. Buecheler, jako součást edice Petronii Saturae et liber Priapeorum, Berolini 1922, str. 177—250; srov. též *Jean Pierre Cèbe*, Varron, Satires Ménippées, Rome, École française de Rome, t. I /1972/, t. II /1974/, t. III /1975/.

Frg. 521:

ubi lubet, ire licet accubitum

accepto strenue sussilimus, quod esurigo findebat costas
(verš převzat z Plauta, Men. 368).

V některých případech není autor veršů bezpečně znám, jako ve frg. 509: „ego“, inquit, „ei eam suppetias, quicum mihi nec res nec ratio est „dissociataque ac nefantia“?

(Podle Marxova vydání Lucilia, t. II 296, jde snad o místo z Enniova Thyesta; u Lucilia XXIX 874 čteme však dissociataque omnia ac nefantia.)

Frg. 381:

quare residui lingulacae optrectatores tui iam nunc murmurantes dicunt:
Μωμήσεται τις μάλλον ἢ μιμήσεται.

(zde je citován řecký verš neznámého původu).

Ve frg. 359:

iurgare coepit dicens:

„quare scis atque in vulgum vulgas artemque expromis inertem“

(zde je citován bez uvedení autora latinský verš).

Autor verše bývá ve Varronových dochovaných fragmentech uváděn jen ojediněle, jako např. ve frg. 189:

non vides apud Ennium esse scriptum

ter sub armis malim vitam cernere

quam semel modo parere?

(Enn., Trag. 222n. Ri.)

Několik ukázek, které jsme byli s to uvést i při zmíněném velmi fragmentárním doložení Varronových menippských satir, dává tušit, jak pestré bylo prosimetrum v tomto díle. Tato naše úvaha má své opodstatnění tím spíše, že mezi Varronovými fragmenty je jich bezpečně více než 200 veršových, a i když některé fragmenty mohou snad patřit k jedné veršové partii, i tak tu můžeme předpokládat nepoměrně více prosimetrických míst než např. u Petronia. Srovnání Varrona právě s Petroniem přitom na tomto místě nečiníme náhodně, neboť jak jsme to již naznačili v naší stati Míšení prózy a veršů v antické románové literatuře, SPFFBU E 17 [1972], zvl. na str. 95nn., Walsh, o. c. 21nn., se domnívá, že Varro silně ovlivnil Petronia a Petronius si prý přál, aby ho čtenáři vědomě spojovali s Varronovými satirami. Varronovská forma prý Petroniovi velmi usnadňovala přechod k literárním úvahám. Walsh je ovšem nucen uznat, že petroniovské míšení veršů s prózou má poněkud jiné zabarvení, než tomu bylo u Varrona, a přiznává, že je zde mnohem více cynismu v moderním smyslu toho slova a že se tu vyskytuje plno ironie a stop lidového epikureismu.

Na veršových partiích vkládaných do prozaického textu Varronova spisu Saturae Menippeae nás však především zaujalo to, jak často jsou zde vedle veršů jiných římských básníků — pokud jsme to dnes schopni posoudit — zastoupeny Varronovy vlastní verše. Nedávno jsme upozornili⁴ na zvláštní tendenci římských autorů užívajících prosimetrické formy; ti totiž — na rozdíl od autorů řeckých — vkládali vůbec velmi často do svých prozaických děl vlastní, nežádka i dosti rozsáhlé básnické vložky, snad ve snaze pro-

⁴ Srov. D. Bartoňková, Prosimetrum, the Mixed Style, in Ancient Literature, Eirene XIV, Praha 1976.

kázat svou schopnost aktivní básnické tvorby. S tímto jevem se v římské literatuře setkáváme již od poloviny 1. stol. n. l. (Petronius⁵, zčásti Seneca⁶); široké uplatnění má pak tvorba vlastních „autorských“ veršovaných vložek v římském zpracování románu o Alexandrovi a o tyrskému králi Apollóniovi⁷, a zejména v díle Martiana Capelly⁸ a u Boethia⁹. Naproti tomu v řecké literatuře je tento jev doložen teprve v tzv. Pseudokallisthenově románu o Alexandrovi, jehož zachovaná podoba se klade do 3. stol. n. l., a nelze tedy vyloučit nabízející se domněnku, že tento „autorský“ typ prosimetra byl římským výtvorem, proniknuvším časem i do některých skladeb řeckých, jako např. i do Pseudokallisthenova románu. Jistý argument, jenž by hovořil ve prospěch této hypotézy, může snad poskytnout Senekova Apocolocyntosis¹⁰ se svou převahou rozsáhlé autorské kreace v latinských prosimetrických partiích, kdežto naopak řecké verše jsou zde přebírány ze starších autorů.

V souvislosti s tím můžeme nakonec vyslovit domněnku, že prvopočátek zmíněné římské tendence vkládat do prózy vlastní autorské verše je třeba asi hledat již u zakladatele římské menippské satiry Varrona Reatského, třebaže kusá podoba jeho Satur a zároveň i naše nedokonalá znalost archaických autorů, z nichž Varro čerpal, nám zatím nedovolují podložit tuto domněnku zcela bezpečnými argumenty.

К ВОПРОСУ О НАЧАЛЕ РИМСКОЙ МЕНИППСКОЙ САТИРЫ

Анализируя фрагменты сочинения Варрона „Менипповы сатиры“, автор обращает внимание на стихотворные отрывки, вставляемые в прозаический контекст „Сатир“. При этом автором особенно подчеркивается то, что, рядом со стихами других римских поэтов, в тексте очень часто встречаются и собственные стихи Варрона. Если принять во внимание, что римские авторы в просиметрический текст в гораздо большей мере, чем греческие авторы, включали собственные стихи, то встает вопрос, нельзя ли искать начало этой тенденции римских авторов просиметра уже у основоположника римской мениппской сатиры Варрона Реатинского.

⁵ Srov. D. Bartoňková, Míšení prózy a veršů v antické románové literatuře, SPFFBU E 17 /1972/, str. 83–102.

⁶ D. Bartoňková, Prosimerum u Seneky (Apocolocyntosis a Epistulae), SPFFBU E 22–23 /1977–1978/, str. 216–237.

⁷ Srov. D. Bartoňková, Míšení prózy a veršů v antické románové literatuře, SPFFBU E 17 /1972/, str. 91nn.

⁸ Srov. D. Bartoňková, Prosimetrum v díle Martiana Capelly De nuptiis Philologiae et Mercurii, SPFFBU E 22–23 /1977–1978/, str. 205–215.

⁹ D. Bartoňková, Prosimetrum, the Combined style, in Boethius's Work De Consolatione Philosophiae, Graecolatina et Orientalia V /1973/, Bratislava, str. 61nn.

¹⁰ Srov. k tomu citovanou již naši studii Prosimetrum u Seneky, SPFFBU E 22–23 /1977–1978/, str. 216nn.